

تصنیف مرغ سحر

آهنگ، شعر و خوانندگان

نوشته‌ی
مهدی نورمحمدی





مؤسسه‌ی فرهنگی - هنری ماهور

تهران، خیابان حقوقی، شماره‌ی ۴۲، طبقه‌ی همکف
کدپستی ۱۶۱۱۹۷۵۵۱۱
تلفن: ۷۷۵۰۲۴۰۰
www.mahoor.com
info@mahoor.com

تصنیف مرغ سحر

آهنگ، شعر و خوانندگان

نوشته‌ی

مهدی نورمحمدی

تصویرگری جلد: مهدی فراهانی
صفحه‌آرایی: پویا دارابی
چاپ اول: ۱۴۰۵
تعداد: ۵۰۰ جلد
لیتوگرافی: باران
چاپ و صحافی: پژمان

© حق چاپ محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۴۸۷۴-۲۳-۸ ISBN: 978-622-4874-23-8

فهرست

۷	 مقدمه
۹	 فصل ۱: آهنگ
۹	 چگونگی ساخت آهنگ تصنیف «مرغ سحر» به روایت مرتضی نی‌داود
۱۴	 جمع‌بندی نهایی
۱۵	 گوشه‌های تشکیل‌دهنده آهنگ تصنیف مرغ سحر
۱۷	 نوشته محمدعلی گلشن ابراهیمی درباره «مرغ سحر»
۱۷	 نوشته ایرج گلسرخی درباره «مرغ سحر»
۲۱	 فصل ۲: شعر
۲۱	 مرغ سحر در اشعار شاعران بزرگ ایران
۲۴	 قدیمی‌ترین اشاره به مرغ سحر در ادبیات معاصر
۲۵	 مرغ سحر، جاودانه ملک‌الشعرای بهار
۲۵	 تاریخ سروده‌شدن شعر مرغ سحر
۲۶	 نظر مرتضی نی‌داود درباره شعر مرغ سحر
۲۶	 تصحیح دو نظر نادرست و غیرمستند
۲۹	 تأثیرپذیری بهار از ذوق و سلیقه عامه
۳۰	 علت پنهان بودن نام بهار در سال ۱۳۰۶
۳۴	 آیا مرغ سحر عامل زندانی شدن و تبعید بهار بود؟
۳۵	 ویژگی‌های وزنی در تصنیف مرغ سحر
۳۶	 تحلیل تصنیف مرغ سحر به قلم کامیار عابدی
۴۰	 گفتگوی دکتر دره دادجو درباره شعر مرغ سحر
۴۳	 فصل ۳: خوانندگان
۴۳	 نخستین اجرا - نخستین کنسرت
۴۵	 اعلان‌های برنامه
۴۶	 گزارش‌هایی از برنامه
۵۱	 یک نکته بسیار مهم
۵۵	 گزارش‌های خوانندگی تاج اصفهانی در کنسرت باغ سهم‌الدوله
۵۷	 روایت‌های تاج اصفهانی درباره کنسرت باغ سهم‌الدوله
۶۲	 نخستین ضبط در صفحات گرامافون
۶۳	 نخستین ضبط بدون کلام
۶۵	 دومین ضبط در صفحات گرامافون
۶۶	 سومین ضبط در صفحات گرامافون

۶۶	چهارمین ضبط در صفحات گرامافون
۷۰	مقایسه چهار ضبط اولیه مرغ سحر
۷۲	واکنش نظمیه به ضبط صفحات گرامافون
۷۴	واکنش نظمیه به ضبط آثار عارف
۷۷	واکنش نظمیه به ضبط اشعار میرزاده عشقی
۷۸	واکنش نظمیه به ضبط اشعار ملک الشعرای بهار
۷۹	نظامنامه مقررات ضبط صفحات گرامافون
۸۱	ارسال نظامنامه به وزارت داخله توسط نظمیه
۸۱	ضبط مرغ سحر بدون رعایت مفاد نظامنامه
۸۴	توقیف صفحه مرغ سحر توسط نظمیه
۸۶	کدام صفحه توقیف شد؟
۸۸	نوشته دکتر نیرسینا درباره ممیزی اشعار بهار توسط نظمیه
۹۶	نخستین ضبط با شعری دیگر در صفحات گرامافون
۹۶	اجراهای دیگر پس از چند دهه وقفه
۹۷	اجرای دوصدایی عبدالوهاب شهیدی و پوران
۱۰۰	اجرای اکرم بنایی
۱۰۰	اجرای نادر گلچین
۱۰۲	اجرای هنگامه اخوان
۱۰۳	اجراهای محمدرضا شجریان
۱۱۰	دیگر اجراهای محمدرضا شجریان
۱۱۰	اجراهای دیگر توسط خوانندگان دیگر
۱۱۰	اجرا توسط خوانندگان کشور آذربایجان
۱۱۱	قمرالملوک وزیری و تصنیف مرغ سحر
۱۱۱	۱. ضبط در صفحات گرامافون
۱۱۶	۲. اجرا در کنسرت
۱۱۹	نقد و بررسی احتمال اجرا در کنسرت
۱۲۲	۳. اجرا در محافل خصوصی رجال مهم مملکتی
۱۲۴	نقد و بررسی روایت پرویز خطیبی (به نقل از موسی نی داود)
۱۲۷	دلایل رابطه نامطلوب ملک الشعرای بهار و قمر
۱۳۲	افسانه‌ای دیگر: قمرالملوک وزیری و مارش جمهوری
۱۳۷	تصاویر اسناد
۱۵۷	تصاویر
۱۷۹	نمایه

فصل ۱

آهنگ

مرتضی نی‌داود نوازنده تار، ردیف‌دان، آهنگساز و مدرس موسیقی یکی از مفاخر موسیقی اصیل ایرانی است که آثارش هیچ‌گاه از حافظه موسیقایی ایرانیان محو نخواهد شد. از این استاد برجسته، آهنگ‌ها و تصنیف‌های متعددی به‌جا مانده است. یکی از آثار ماندگار وی تصنیف «مرغ سحر» در دستگاه ماهور است که با وجود گذشت یک قرن از ساخته‌شدن آن، همچنان مقبولیت و ماندگاری خود را در میان علاقه‌مندان موسیقی ایرانی حفظ کرده و از ارزش و اعتبار آن به‌هیچ‌وجه کاسته نشده است. اگر از مرتضی نی‌داود آهنگ دیگری به غیر از مرغ سحر باقی نمانده بود، همان برای جاودانه ماندن نام او در تاریخ موسیقی ایران کافی بود. وی در گفتگو با کیخسرو بهروزی درباره شهرت فراوان این تصنیف گفته است: «آهنگ قربان خیلی ساختم. مرغ سحر خیلی معروف شد.»^۱

چگونگی ساخت آهنگ تصنیف «مرغ سحر» به روایت مرتضی نی‌داود
مرتضی نی‌داود در سه گفتگوی مطبوعاتی، یک گفتگوی خصوصی و یک گفتگوی تلویزیونی اطلاعات جالب و منحصر به فردی درباره زمان، مکان و چگونگی ساخت آهنگ تصنیف مرغ سحر داده است. این گفتگوها را مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۱. اخبار مرتضی نی‌داود در مطبوعات از دوره قاجار تا عصر حاضر، ص ۱۴۳.

۱

در اردیبهشت سال ۱۳۵۴ در گفتگو با مجله تماشا گفته است: «از روی آهنگ بنده، مرحوم ملک الشعرای بهار این شعر را ساختند:

مرغ سحر ناله سر کن داغ مرا تازه تر کن
بلبل پرسته ز کنج قفس درآ نغمه آزادی نوع بشر سرا...

و قمر هم آن را خواند.^۲ این ترانه و آهنگ آن، بهترین و معروف ترین ترانه و آهنگ زمان خودش شد. حتی حالا هم وقتی خودم آن را می شنوم حظ می کنم.^۳

از این گفتگو، یک نکته مهم دریافت می شود:
ملک الشعرای بهار از روی آهنگ مرتضی نی داود اقدام به ساختن شعر تصنیف نموده و همین نکته ثابت می کند که آهنگ تصنیف «مرغ سحر» پیش از شعر آن ساخته شده است.

۲

در تیر سال ۱۳۵۴ در گفتگو با روزنامه اطلاعات گفته است: «فکر می کنم حالا پنجاه سال از ساختن آن می گذرد. این آهنگ را یک شب در خانه ام در خیابان فردوسی در کوچه بختیاری ها (کوچه فروشگاه فردوسی فعلی) ساختم. انگار به من الهام شده بود که این آهنگ جاودانه خواهد شد، چون از ساختن آن دچار هیجان عجیبی شده بودم.»^۴

از این گفتگو، دو نکته دریافت می شود:

۱. این آهنگ در سال ۱۳۰۴ ساخته شده است.
(نی داود گفته است: «فکر می کنم حالا پنجاه سال از ساختن آن می گذرد». اگر ۵۰ را از ۱۳۵۴ کسر کنیم، سال ۱۳۰۴ به دست می آید.)
۲. آهنگ را در منزل شخصی خود، واقع در خیابان فردوسی، کوچه بختیاری ها ساخته است.

۲. در این خصوص سند متقن و محکمی در دست نیست. برای اطلاع بیشتر به مبحث «قمر و مرغ سحر» در پایان فصل سوم کتاب حاضر مراجعه نمایید.

۳. تماشا، سال ۵، شماره ۲۱۰، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۵۴، ص ۱۸؛ اخبار مرتضی نی داود در مطبوعات از دوره قاجار تا عصر حاضر، ص ۶۴.

۴. اطلاعات، شماره ۱۴۷۴۷، سه شنبه ۱۰ تیر ۱۳۵۴، ص ۲۰؛ اخبار مرتضی نی داود در مطبوعات از دوره قاجار تا عصر حاضر، ص ۷۴.

۳

در سال ۱۳۵۵ در گفتگوی خصوصی با سرگرد علی مبشر گفته است: «اولاً تصنیف مرغ سحر یک سوژه‌ای شد برای بنده. مرغ سحر که ساختم نه شاد است و نه غم‌انگیز. آهنگ هم نه غم دارد و نه شادی، شعر هم متوسط است: «مرغ سحر ناله سر کن»، نه شعر آن غمگین است و نه آهنگ آن.

عارف قزوینی آهنگی ساخته «گریه کن که گر سیل خون گری ثمر ندارد». خوب آهنگ غم‌انگیز است. شعر هم غم‌انگیز است. اگر شعر هم خوانده نشود، از آهنگ آن پیداست که آهنگ و شعر خیلی غمگین است. عارف هم آهنگ و هم شعر را خودش ساخته. ولی شعر مرغ سحر را مرحوم ملک‌الشعراى بهار ساخته، حالا چطور شده که این‌طور است، چى شده که قالب هم است.

شاید بیش از ۲۰ مرتبه بنده برای مرحوم ملک‌الشعراى بهار آهنگ را نواختم و این آهنگ را ایشان حفظ کرده که بتواند در قالب این آهنگ چه شعری بگوید.

مرغ سحر را که ساختم شاعر دیگری هم بود. ولی مرحوم ملک‌الشعراى بهار با مرحوم درویش‌خان دوست بودند. تمام آهنگ‌هایی که درویش‌خان ساخت با مرحوم ملک‌الشعرا مى‌ساختند، یعنی شعر و آهنگ را با هم مى‌ساختند.^۵

از این گفتگو، دو نکته دریافت می‌شود:

۱. ملک‌الشعراى بهار، پس از شنیدن چندبارۀ آهنگ تصنیف از مرتضی نی‌داود و به خاطر سپردن آن، به ساخت شعر اقدام نموده و همین روایت، نشان‌دهندۀ این نکته است که آهنگ این تصنیف پیش از شعر آن ساخته شده است.
۲. چنین که از قسمت آخر گفتگو برمی‌آید، با وجود این که شاعران دیگری در آن عصر بوده‌اند که می‌توانستند برای این آهنگ شعر بسرایند، به واسطۀ دوستی و همکاری بسیار نزدیک درویش‌خان و ملک‌الشعراى بهار، مرتضی نی‌داود آهنگ را برای ساختن شعر به ملک‌الشعراى بهار ارائه کرده و این نکته مشخص می‌سازد که وی آهنگ را پیش از ملک‌الشعرا برای درویش‌خان نواخته و به پیشنهاد یا وساطت وی از بهار خواسته است که برای آن شعر بسراید.

۵. افق بینا، سال ۲، شماره ۱۲، بهمن ۱۳۷۹ - فروردین ۱۳۸۰، ص ۳۹؛ اخبار مرتضی نی‌داود در مطبوعات از دورۀ قاجار تا عصر حاضر، ص ۱۲۱.

در شهریور سال ۱۳۵۷ در گفتگو با روزنامه آیندگان گفته است: «حدود ۲۵ سال داشتم. یک روز غروب بعد از کلاس بود. خیلی خوب به یاد دارم همسرم یک قالیچه انداخت کنار باغچه و مرا صدا کرد که چای بخورم. یکهو زد به سرم ساز بزنم. با شتاب رفتم تارم را آوردم و بدون مضراب، با ناخن به آن ور می رفتم که این آهنگ را زمزمه کردم. دیدم نغمه و شروع خوبی است، ادامه دادم. [...]»^۶ [تصنیف مرغ سحر] در دستگاه ماهور است. درآمد ماهور، خود ماهور، گوشه های فیلی،^۷ شکسته و دلکش همه در این آهنگ هست. همان شب هم تمام آهنگ ساخته شد. [...] با بهار از طریق درویش خان آشنا شده بودم. بهار انسان بزرگ و شاعر نابغه ای بود. او و درویش خان خیلی خوب همدیگر را پیدا کرده بودند. شعر آهنگ های مرا پڑمان بختیاری و یک شاعر خراسانی و احمدی بختیاری می سرودند تا این که چند روز بعد از ساختن آهنگ مرغ سحر، آن را برای بهار زدم. خیلی خوشش آمد. حدود سال های بعد از کودتا بود. درویش خان هم مثل این که زنده بود. پیش تر از آن معمولاً ساز را توی سر صاحبش خرد می کردند ولی وضع فرق کرده بود. خلاصه وقتی دیدم بهار خوشش آمده، گفتم ممکن است خواهش کنم برای این آهنگ شعری بگویید؟

گفت البته. و ده روز بعد که او را در یک میهمانی دیدم، گفت مرتضی شعر را ساخته ام. پرسیدم همراهتان هست؟ گفت نه اما می پسندی. بعداً شعر را گرفتم و دیدم فوق العاده است.^۸

از این گفتگو، شش نکته دریافت می شود:

۱. آهنگ مرغ سحر در سال ۱۳۰۴ و پیش از درگذشت درویش خان ساخته شده است. (نی داود گفته است: «حدود ۲۵ سال داشتم.» وی در سال ۱۲۷۹ به دنیا آمده است. اگر ۲۵ را به آن بیفزائیم، سال ۱۳۰۴ به دست می آید. همچنین گفته است: «در آن هنگام درویش خان زنده بود» و تاریخ درگذشت درویش خان نیز ۲ آذر ۱۳۰۵ خورشیدی است.)

۶. سؤال مصاحبه کننده را حذف و به جای آن نقطه چین گذاشتیم.

۷. مرحوم نی داود در اینجا به دلیل کهولت دچار سهو شده است. گوشه فیلی در تصنیف نیست.

۸. سؤال مصاحبه کننده را حذف و به جای آن نقطه چین گذاشتیم.

۹. آیندگان، سال ۱۱، شماره ۳۲۰۵، چهارشنبه ۸ شهریور ۱۳۵۷، ص ۸؛ اخبار مرتضی نی داود در مطبوعات از دوره قاجار تا عصر حاضر، ص ۹۶.

تصنیف «مرغ سحر» یکی از ماندگارترین و تأثیرگذارترین آثار موسیقی ایرانی در یک قرن اخیر است که نه تنها در تاریخ موسیقی، که در ادبیات اعتراضی هم جایگاهی خاص یافته و از منظر تحولات اجتماعی و سیاسی نیز قابل مطالعه است.

مرغ سحر تنها یک تصنیف مشهور و موفق به جهت ساخت ملودی و تلفیق شعر و موسیقی نیست؛ آینه‌ای است که امید، آرزو، عدالت‌خواهی و اعتراض یک ملت را بازتاب می‌دهد و از محدود آهنگ‌هایی است که میلیون‌ها ایرانی آن را به خاطر سپرده‌اند و همخوانی می‌کنند و به این گونه به یک میراث فرهنگی و معنوی بدل شده است.

کتاب پیش رو تلاشی است برای واکاوی این اثر ماندگار، از منظر چگونگی ساخت شعر و آهنگ تا شناسایی مهم‌ترین خوانندگان آن در یک سده اخیر.



مؤسسه فرهنگی-هنری ماهور
Mahoor Institute of Culture and Arts
www.mahoor.com info@mahoor.com

